عوامل مؤثر بر بکارگیری پول برای کسب سود یا اعطای قرض‌الحسنه

(بررسی تجربی رفتار شهروندان دارای شغل آزاد در شهر تهران)

مرتضی عزتی*

چکیده:

بحث رفتارهای اقتصادی افراد از مباحث مهم اقتصاد به‌ویژه اقتصاد اسلامی است. در این زمینه، بررسی تجربی رفتارهای مسلمانان اهمیت ویژه‌ای دارد. در این مقاله، کوشیده شده است در یک بررسی تجربی، توابعی برای استفاده افراد از پول به صورت پرداخت قرض الحسنه و استفاده از پول برای کسب سود دنیوی تخمین زده شود. این تخمین با به‌کارگیری داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از پرسشنامه انجام شده است. جامعه آماری مطالعه حاضر، افرادی هستند که در مناطق مرکزی شهر تهران شغل غیردولتی دارند. نمونه مورد بررسی ۵۵۰ عضو از این جامعه و انتخاب آن خوشه‌ای تصادفی بوده است. در این بررسی، رفتار استفاده از پول برای پرداخت قرض الحسنه یا کسب سود توسط افراد تابعی از درآمد، درجه ایمان، سن و تحصیلات افراد در نظر گرفته شده است. تابع تخمین‌زده شده گویای قابلیت مناسب تبیین الگوی استفاده شده است.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، قرض الحسنه، رفتار مسلمان، سود

۱. مقدمه

یکی از تفاوت‌های اصلی نظریه‌های اقتصاد اسلامی با نظریه‌های اقتصاد سنتی توجه به وجود جهان پس از مرگ و انگیزه‌های افراد برای تخصیص بخشی از امکانات خود به آن جهان است. به طوری که وجود جهان پس از مرگ و اعتقاد به حیات در آن جهان در نظریه‌ها وارد شده و امکان دوگانه‌ای برای رفتار ایجاد کرده است. در زمینه بهره‌برداری از پول که یکی از بحث برانگیزترین فعالیت‌های افراد است نیز این بحث قابل توجه است. افرادی که اعتقاد اسلامی بیشتری دارند، سعی می‌کنند به دستورات شرع مانند استفاده از

* استادیار اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، عضو هیئت مدیره انجمن اقتصاد اسلامی و مرکز پژوهش‌های اقتصاد
mezzati@modares.ac.ir

پول مازاد خود برای اعطای قرض‌الحسنه استفاده کنند و از دادن وام با سود یا بهره (ربا) خودداری کنند. همچنین با افزایش درجه ایمان افراد، انتظار می‌رود از استفاده پول در راه‌های شبهه‌دار خودداری کنند. از این رو، می‌توان گفت درجه ایمان افراد عامل مهمی برای تعیین نحوه استفاده از پول توسط افراد می‌باشد. علاوه بر این برخورداری از ثروت و درآمد نیز عامل مهمی است که می‌تواند پول لازم را فراهم کند. همچنین انتظار می‌رود سن (یا قرار گرفتن در دوره خاص زندگی) و برخورداری از دانش (تحصیلات) متفاوت نیز در نحوه استفاده از پول تأثیر مشخص داشته باشد.

اقتصاددانان مسلمان در زمینه عوامل مؤثر بر رفتار افراد تحقیقات مختلفی انجام داده‌اند. در زمینه قرض‌الحسنه و رفتار مربوط به آن نیز مطالعاتی انجام شده است. می‌توان مطالعات مربوط به قرض‌الحسنه را به چهار دسته تفکیک کرد:

۱- مطالعات فقهی روایی پیرامون ماهیت و ابعاد قرض‌الحسنه که گستردگی زیادی دارد و می‌توان از جمله به نوشته‌های ابراهیمی، ۱۳۷۱، حبیبیان، ۱۳۸۳، منان[1]، ۱۹۷۰ و مانند اینها اشاره کرد.

۲- مطالعات درباره ابعاد مختلف حساب‌ها و عملکرد مؤسسات پرداخت‌کننده قرض‌الحسنه که بیشتر به بررسی تجربی مسئله پرداخته‌اند، نظیر طیبی ۱۳۸۳، حسن‌زاده و کاظمی ۱۳۸۳، اسلامی ۱۳۷۵ و مانند اینها.

۳- مطالعات پیرامون رفتار افراد تقاضاکننده قرض‌الحسنه که اغلب جنبه نظری داشته‌اند و می‌توان از جمله به نوشته‌های توتونچیان، ۱۹۷۷، بن جیلالی[2]، ۱۹۹۵ و مانند اینها اشاره کرد.

۴- بررسی پیرامون رفتار افراد در پرداخت وام قرض‌الحسنه که بسیار محدود می‌باشد و از جنبه تجربی مطالعه خاصی یافت نشده و مطالعه حاضر از این نوع می‌باشد و در نوع خود بی‌نظیر است.

براساس نظریه مورد اتکا، در این مقاله چنانچه یک انسان به وجود جهان آخرت ایمان داشته باشد و بپذیرد که پس از مرگ نیز زندگی دیگری خواهد داشت که نیازهای آسایشی آن زندگی را باید در این جهان مهیا کند، در زندگی این دنیا بخشی از امکانات خود را صرف اموری خواهد کرد که در جهان پس از مرگ وسایل آسایش برای او فراهم کنند. از جمله فعالیت‌هایی که می‌تواند بخشی از این وسایل راحتی حیات پس از مرگ را فراهم

کند، اعطای قرض‌الحسنه به نیازمندان است. اما باید توجه داشت که درجه ایمان افراد به وجود حیات پس از مرگ، خدا و واقعیت‌های دینی برابر نیست. لذا افراد به تناسب درجه ایمان به آخرت برای زندگی پس از مرگ ارزش قایل خواهند شد و به تناسب این ایمان اعمال خیر، از جمله پرداخت قرض‌الحسنه انجام خواهند داد البته به شرط برابری سایر شرایط.

در همین راستا چنانچه افراد سن بیشتری داشته باشند به حیات پس از مرگ نزدیکتر می‌شوند و برای آن تلاش بیشتری خواهند کرد. همین‌طور چنانچه افراد درآمد و ثروت کافی نداشته باشند، امکان پرداخت قرض‌الحسنه نخواهند داشت. در نتیجه با افزایش درآمد انتظار می‌رود با ثبات سایر شرایط و وجود ایمان، پرداخت قرض‌الحسنه افزایش بیابد علاوه بر اینها تحصیلات بیشتر می‌تواند فرهنگ مشارکت اجتماعی را افزایش دهد و اعطای قرض‌الحسنه به دیگران را (با ثبات سایر شرایط) افزایش دهد (عزتی، ۱۳۸۲).

در این زمینه پژوهش‌های دیگری عزتی (۱۳۸۱و۱۳۸۲) در بررسی نظری و تجربی (با استفاده از پرسشنامه) ضمن تبیین اثر ایمان بر هزینه‌های مصرفی خانوار، تابع هزینه‌های مذهبی خانوار را تخمین زده است. می‌توان برای آشنایی بیشتر با مباحث به این منابع رجوع کرد.در بررسی استفاده از پول با هدف کسب سود، انتظار می‌رود درجه ایمان و سن افراد، اثر معکوس و تحصیلات و درآمد، اثر مشابه داشته باشند. اشاره‌ای به شکل الگوی تحلیلی می‌کنیم.

۲. اشاره نظری

۱-۲. رضایت خاطر دوره‌های مختلف زندگی

بر اساس بحث رضایت خاطر انتظاری، می‌توان گفت مقدار اطمینان یا همان مقدار ایمان نشان‌دهنده ضریب ارزش (تحقق) پاداش اخروی نزد فرد است. به این معنی که نگاه فرد به پاداش، یک نگاه انتظاری است. به عبارت دیگر تصمیم‌گیری فرد برای آخرت یک تصمیم‌گیری در شرایط عدم اطمینان است. بر این اساس می‌توان برای آینده نیز چنین تصور کرد. زیرا آینده دنیوی تحقق قطعی ندارد، بلکه برای هر فرد درجه احتمال تحقق خاصی دارد. این دو عامل (درجه اطمینان و مقدار پاداش یا نتیجه عمل) برای هر نوع تصمیم‌گیری درباره آینده به ویژه تصمیم‌گیری‌های اقتصادی ملاک تصمیم افراد است.

رضایت‌خاطر دوره‌های آینده نیز چنین است. به عبارت ساده، انسان از امروز خود نسبت به آینده اطمینان بیشتری دارد. در نتیجه با اطمینان بیشتری برای آن تصمیم‌گیری می‌کند. بر این اساس در تصمیم‌گیری های خود با تساوی شرایط، امروز را به آینده ترجیح می‌دهد. هرچه آینده دورتر باشد، احتمال تحقق آن را کمتر و فواید آن را کم اهمیت‌تر تلقی می‌کند البته به علت اینکه به تحقق آینده دورتر اطمینان کمتری دارد. انسان این نحوه تصمیم‌گیری درباره آینده را بر اساس امید به زندگی استوار می‌کند. یعنی درجه اطمینان او از آینده، به امید به زندگی در آینده موردنظر نزد او بستگی دارد.

از این مطلب یک نتیجه برای پس‌انداز و برنامه‌ریزی برای کسب درآمد در آینده خواهیم گرفت و یک نتیجه برای انجام هزینه برای مخارج در راه خدا (یا با هدف کسب پاداش اخروی یا رضایت الهی و نظیر اینها):

۱- به طور خلاصه اینکه انسان برای آینده‌ای پس‌انداز یا برنامه‌ریزی کسب درآمد می‌کند که امید ریاضی کسب رضایت‌خاطر این پس‌انداز و درآمد در آن آینده، کمتر از رضایت‌خاطر مصرف ارزش معادل آن (معادل پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری) در زمان حال نباشد. این مبنا باعث می‌شود افراد جوانتر که امید به زندگی طولانی‌تری دارند، نسبت به افراد دارای سن بالاتر پس‌انداز و سرمایه‌گذاری بیشتری کنند. به ویژه مقایسه این منطق بین جوانان در اوایل تشکیل خانواده ۱۰ تا ۱۵ سال اول و پیرهای در اواخر عمر، این نتیجه را روشن‌تر می‌کند.

۲- انسان می‌تواند دارایی خود را صرف سه دوره کند: یکی حیات فعلی، دوم زندگی آینده و سوم زندگی پس از مرگ. مصرف در این سه دوره در شکل خود رضایت‌خاطر ایجاد می‌کند. انسان با توجه به مقدار رضایت‌خاطر و اطمینان به تحقق رضایت‌خاطر در هر دوره تصمیم می‌گیرد دارایی خود را بین این سه دوره تقسیم کند. برای زمان حاضر امید به کسب رضایت خاطر، قطعی تلقی می‌شود. پس بخشی از درآمد و ثروت خود را برای مصرف زمان حال تخصیص می‌دهد (همه انسان ها اینگونه هستند).

انسان با مصرف کالاها و خدمات در آینده دنیوی نیز رضایت‌خاطر کسب می‌کند، اما این آینده، قطعی نیست. بر این اساس، انسان برای آینده زندگی دنیوی نیز متناسب با سن خود و سال های امید به زندگی آینده، «امیدریاضی کسب رضایت‌خاطر» خاصی دارد. این امید ریاضی، حاصل‌ضرب مقدار رضایت‌خاطر ناشی از مصرف با مقدار اطمینان به

تحقق آن آینده (اطمینان تحقق مصرف یا کسب رضایت خاطر) می‌باشد. لذا انسان بخشی از دارایی خود را برای استفاده در آینده پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری می‌کند.

بر اساس آموزه‌های دینی، می‌توان اینگونه برداشت کرد که مصرف در زندگی پس از مرگ نیز موجب کسب رضایت‌خاطر می‌شود. فرد بر اساس این رضایت‌خاطر تصمیم می‌گیرد بخشی از دارایی خود را برای زندگی پس از مرگ تخصیص دهد. اما در اینجا نیز مقدار اطمینان به زندگی پس از مرگ و امکان کسب این رضایت‌خاطر در آن جهان، عامل تعیین کننده است. یعنی در تصمیم‌گیری برای تخصیص بخشی از دارایی برای کسب پاداش اخروی یا رضایت الهی نیز ملاک تصمیم‌گیری فرد، امید ریاضی کسب رضایت‌خاطر در زندگی اخروی است.

به این نکته باید توجه کرد که چنانچه در هر دوره و برای هر فرد، امید به تحقق رضایت خاطر در هر یک از سه دوره، صفر، باشد برای کسب رضایت خاطر در آن دوره هزینه‌ای صرف نخواهد کرد. لذا اگر فرد به زندگی آینده خود و تحقق مصرف دارایی مورد پس‌انداز در آینده خاص، اطمینان داشته باشد، برای آن دوره پس‌انداز می‌کند. بر این اساس چنانچه انسانی در شرف مرگ باشد، معنی نمی‌دهد برای آینده (آینده طولانی) خود پس‌انداز کند. همینطور است برای انسانی که اطمینانی به کسب رضایت خاطر مورد انتظار در زندگی پس از مرگ نداشته باشد. چنین فردی هیچ مخارجی برای آن دوره نمی‌کند.

این نکته باعث شده است انسان‌ها دارایی خود را بین سه دوره تقسیم کنند و بر اساس امید ریاضی رضایت خاطر در این دوره‌ها، در باره مصرف خود (صرف دارایی) تصمیم‌گیری کنند. چنانچه امید ریاضی رضایت خاطر یکی از این سه دوره صفر باشد انسان برای آن دوره تخصیصی نخواهد داشت. یعنی به طور مثال اگر انسان در شرف مرگ باشد از دارایی خود تخصیصی برای آینده (پس‌انداز و سرمایه‌گذاری) نخواهد داد. همچنین اگر انسانی به آخرت و زندگی پس از مرگ و به ویژه پاداش و عقوبت اخروی ایمان نداشته باشد، دارایی خود را برای آن دوره نیز تخصیص نخواهد داد. چنانچه هر یک از این تخصیص‌ها صفر شود، موجودی فرد برای تخصیص به دو دوره دیگر بیشتر می‌شود و اگر امید ریاضی دو دوره (یعنی آینده و آخرت) صفر باشد، همه دارایی به دوره دیگر (یعنی دوره حال) تخصیص داده خواهد شد.

این امر موجب می‌شود انسانی که در پایان زندگی خود است، چنانچه به آخرت ایمان

داشته باشد، برای آینده پس‌انداز نکند، در نتیجه امکان تخصیص دارایی به آخرت از جمله پرداخت صدقات و خیرات و قرض‌های الهی، برای او بیشتر می‌شود. همچنین در این حالت، تحقق وعده‌های اخروی نزدیکتر به نظرش می‌رسد. لذا امید به تحقق پاداش و عقوبت اخروی افزایش می‌یابد. در نتیجه مخارج در راه خدا از سوی افراد با ایمان در دوره‌های پایانی‌تر زندگی، نسبت به دوره جوانی (اوایل تشکیل خانواده) بیشتر می‌شود. در مقابل، افرادی که به آخرت ایمان ندارند و همه چیز را در این دنیا خاتمه یافته می‌دانند در اواخر عمر خود، تصمیم به تخصیص کل درآمد و ثروتشان برای کسب رضایت خاطر همان دوره (یعنی زندگی دنیوی همان زمان) می‌گیرند. یعنی رضایت خاطر انتظاری آینده و آخرت آنها صفر است و در تصمیم‌گیری برای تخصیص منابع آنها دخالتی داده نمی‌شود.

با این توضیحات اینگونه نتیجه‌گیری می‌کنیم که انسان‌ها از پول مازاد بر مصرف زمان حال خود (که بخشی از دارایی آنها است) می‌توانند برای پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری برای کسب درآمد و مصرف در آینده یا پرداخت قرض‌الحسنه و سایر پرداخت‌های اخروی استفاده کنند. انتظار می‌رود افراد با ایمان بخشی از این وجوه را صرف پرداخت قرض‌الحسنه و سایر پرداخت‌های اخروی کنند همچنین افراد دارای سن بالاتر نیز نیاز به پس‌انداز و کسب درآمد در آینده کمتری دارند و بیشتر می‌توانند از این وجوه صرف پرداخت قرض‌الحسنه و سایر پرداخت‌های اخروی کنند. در ادامه به تابع رضایت‌خاطر افراد بر اساس این نظریه اشاره می‌کنیم[۳].

۲-۲. تابع رضایت‌خاطر

با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان گفت در کنار تابع رضایت‌خاطر فرد، یک ضریب اطمینان وجود دارد که اثر این تابع را به صورت یک تابع انتظاری کرده است. بر این مبنا مقدار رضایت‌خاطر انتظاری هر کالا در این تابع، تنها ملاک نیست، بلکه ملاک حاصل ضرب مقدار رضایت‌خاطرهای ناشی از صرف پول (در این تابع) در مقدار احتمال تحقق (ضریب اطمینان) رضایت‌خاطر ناشی از صرف نتیجه این مخارج است. مجموع رضایت‌خاطر انتظاری حاصل از مخارج کل فرد نیز، مجموع این حاصلضرب‌ها خواهد بود، البته به شرطی که هر کالا تنها به یک مقدار رضایت‌خاطر بتواند منجر شود.

بر این اساس، با فروض یاد شده، مقدار رضایت‌خاطر اکتسابی یک فرد به صورت زیر می‌باشد:

$$U = \sum_{i=1}^{N} p_i u_i \qquad (۳-۱)$$

که در آن p_i احتمال یا درجه اطمینان فرد به تحقق رضایت خاطر مخارج iام و u مقدار این رضایت‌خاطر است. N تعداد کل مخارج فرد است. اگر فرض کنیم کل زندگی فرد به دوره‌هایی تقسیم می‌شود (قبل و پس از مرگ) و در هر دوره امکان مصرف و کسب رضایت‌خاطر ناشی از آن وجود دارد. مقدار رضایت‌خاطر مورد انتظار اکتسابی یک فرد چنین محاسبه می‌شود:

$$U = \sum_{t=1}^{h} \sum_{i=1}^{N} p_{it} u_{it} \qquad (۳-۲)$$

که در آن tنشان‌دهنده شماره دوره که hدوره داریم و u_{it}و P_{it} به ترتیب مقدار و احتمال تحقق رضایت‌خاطر ناشی از مخارج iام در دوره tام است.

بر این اساس به طور کلی‌تر می‌توان گفت فرد برای هر مخارجی، مقدار رضایت‌خاطر مشخصی متصور است که از روی تابع رضایت خاطر او تعیین (محاسبه) می‌شود. اما اگر این مخارج با ثبات همه شرایط به دوره‌های آینده (قبل و پس از مرگ) موکول شود مقدار رضایت‌خاطری که پیش‌بینی می‌کند تحقق بیابد در یک ضریب اطمینان به تحقق، ضرب می‌شود. چون فرض می‌شود ضریب اطمینان به تحقق هر دوره فقط یک مقدار است ضریب احتمال برای هر دوره به بیرون Σ منتقل می‌شود. لذا برای هر دوره خواهیم داشت:

$$U = p \sum_{i=1}^{N} u_i \qquad (۳-۳)$$

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۳-۲. تابع رضایت‌خاطر بر حسب مخارج

با توجه به آنچه بیان شد، چنانچه همه مخارج دوره حاضر را یک نوع فرض کنیم و مقدار آن را با xنشان دهیم و همچنین ضریب اطمینان به تحقق رضایت خاطر آنها را ثابت و برابر p در نظر بگیریم، در آن صورت می‌توان تابع انتظاری رضایت خاطر دوره حاضر را بر حسب مخارج به صورت ذیل نشان داد:

$$U_1 = p_1 f_1(x_1) \qquad (۳-۴)$$

با همین استدلال تابع انتظاری رضایت خاطر دوره آینده نیز چنین خواهد شد:

$$U_2 = p_2 f_2(x_2) \qquad (۳-۵)$$

به همین صورت برای تابع انتظاری رضایت خاطر زندگی اخروی برحسب مخارج خواهیم داشت:

$$U_3 = p_3 f_3(x_3) \qquad (۳-۶)$$

به این ترتیب، تابع انتظاری رضایت خاطر کل فرد چنین می‌شود:

$$U_4 = p_1 f_1(x_1) + p_2 f_2(x_2) + p_3 f_3(x_3) \qquad (۳-۷)$$

یا

$$U_4 = \sum_{i=1}^{3} p_i f_i(x_i) \qquad (۳-۸)$$

این تابع در شرایط قطعیت و اطمینان کامل به صورت ذیل نشان داده می‌شود:

$$U^1 = \sum_{i=1}^{3} f_i(x_i) \qquad (۳-۹)$$

۴-۲. تشریح اثر ضریب احتمال در هر دوره

ضریب احتمال تحقق رضایت خاطر ناشی از مخارج برای دوره‌های زمانی مختلف متفاوت است. علت تفاوت از یک جهت اصلی به تفاوت احتمال تحقق هر دوره نزد فرد باز می‌گردد. زمان حاضر تحقق یافته است، پس احتمال تحقق رضایت‌خاطر ناشی از مخارج برای این دوره با فرض ثبات همه شرایط دیگر برابر «یک» است. اما اینکه آیا انسان سال آینده زنده است یا خیر؟ یا امکان صرف مخارج را دارد یا خیر؟ و نظیر اینها برای هر انسانی غیر قطعی است. احتمال اینکه انسان چند صد سال عمر کند نیز با دانش امروز بشر و برای این بشر، صفر به نظر می‌رسد. اما احتمال اینکه یک جوان ۳۰ ساله ۵۰ سال دیگر عمر کند، نه قطعی و نه صفر است. هر چه زمان آینده از زمان حال فاصله بیشتری بگیرد، احتمال تحقق آن و در نتیجه تحقق صرف مخارج و کسب رضایت خاطر ناشی از آن کمتر می‌شود.

این کاهش و افزایش، علاوه بر فاصله آینده مورد نظر از زمان حاضر، به طول عمر فعلی فرد و امید به زندگی او نیز بستگی دارد. یعنی هرچه عمر فعلی فرد بیشتر باشد

احتمال تحقق آینده‌ها کمتر می‌شود و هر چه امید به زندگی برای آن فردباتوجه به همه شرایط دیگر بیشتر باشد، احتمال تحقق آینده بیشتر می‌شود. بر این اساس سه عامل بر مقدار احتمال تحقق دوره‌های آینده موثر است: طول عمر فعلی فرد، امید به زندگی فرد و فاصله دوره آینده از زمان فعلی.

برای آخرت نیز ضریب احتمالی داریم، چنانچه در مباحث قبل اشاره شد ایمان فرد به منزله اطمینان او از تحقق آخرت و وعده و وعیدهای آن و به عبارت دیگر تحقق پاداش اخروی و رضایت خاطر ناشی از بهره‌مندی از آن است. این ضریب احتمال برای آخرت نزد هر فرد متناسب با درجه ایمان او در هر لحظه از زمان است، زیرا ایمان قابل ازدیاد و نقصان است (چنانچه در بحث ایمان به تفصیل اشاره شد). با این حال چنانچه یک لحظه از زمان را برای فرد در نظر بگیریم، در آن لحظه، مقدار ایمان معین است و این مقدار احتمال تحقق رضایت خاطر اخروی از نظر او را نیز نشان می‌دهد.

بر این اساس با این فرض ها که مقدار رضایت خاطر هر واحد مخارج مشخص است تنها صرف پول در راه های مختلف را داریم و تنها سه دوره داریم: حال، آینده دنیوی (دو) و آخرت (سه) و مقدار احتمال تحقق هر یک از آنها در ذهن فرد معین است می‌توان مقدار انتظار کسب رضایت خاطر هر یک از این سه دوره را به صورت زیر محاسبه کرد:

– رضایت‌خاطر احتسابی ناشی از صرف پول برای دوره «یک» برابر است با:

$$U_1 = p_1 u_1 \approx u_1 \qquad (۳-۱۰)$$

که در آن P_1 یعنی احتمال (ضریب اطمینان فرد به) تحقق رضایت خاطر زمان حاضر تقریباً برابر یک (۱۰۰٪) است. U_1 تابع یا مقدار رضایت‌خاطر صرف پول در دوره حاضر (یک) است (البته اگر فردی در شرف مرگ باشد، دوره حاضر نیز برای او معنای قطعیت نخواهد داشت و فرض می‌کنیم چنین نباشد).

–مقدار رضایت‌خاطر احتسابی ناشی از پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در زمان حال (دوره یک) برای انجام مخارج در دوره آینده (دو) با فرض اینکه همه آینده یک دوره است نیز می‌شود:

$$U_2 = p_2 u_2 \qquad (۳-۱۱)$$

که در آن P_3 یعنی ضریب اطمینان فرد به تحقق رضایت‌خاطر زمان آینده که با توجه به سن و امید به زندگی فرد متفاوت است.

-رضایت‌خاطر احتسابی ناشی از صرف پول در راه خدا (در این دنیا) با هدف کسب رضایت‌خاطر اخروی نیز با فرض ثبات ایمان فرد در دوره حاضر می‌شود:

$$U_1 = p_1 u_1 \qquad (۳-۱۲)$$

که در آن P_3 یعنی ضریب اطمینان فرد به تحقق رضایت‌خاطر اخروی که به درجه ایمان فرد یا اطمینان به تحقق وعده و وعیدهای اخروی بستگی دارد و می‌تواند تحت تأثیر عوامل مؤثر بر ایمان فرد باشد.

می‌توان گفت دارایی و به تبع آن هزینه انجام فعالیت ها در زندگی دنیوی در زمان حال و آینده از یک نوع می‌باشد. تنها ضریب اطمینان به تحقق رضایت‌خاطر مورد نظر در این دوره‌ها متفاوت است.

از این رو برای سادگی تحلیل در بعضی موارد، زندگی دنیوی و هزینه‌های آن را یکجا و در مقابل زندگی اخروی و هزینه‌های در راه خدا در نظر خواهیم گرفت. با این حال مجموع رضایت‌خاطر فرد با شکل ساده فرض شده، چنین به دست می‌آید:

$$U = p_1 u_1 + p_2 u_2 + p_3 u_3 = \sum_{i=1}^{3} p_i u_i \qquad (۳-۱۳)$$

که در آن u_1، u_2 و u_3 به ترتیب توابع رضایت‌خاطر دوره‌های حاضر، آینده و آخرت، P_1، P_2 و P_3 درجه (ضریب) اطمینان به تحقق این دوره‌ها هستند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۵-۲. تابع مخارج

با این توضیحات تابع انجام هزینه برای کسب سود دنیوی یا پس‌انداز برای مخارج آینده دنیوی و نیز تابع انجام هزینه برای کسب پاداش اخروی تابعی از درجه اطمینان به وعده و وعیدهای اخروی که همان ایمان افراد به آخرت (P_3) است، ضریب تحقق آینده (P_2) که بهترین متغیر نشان دهنده آن سن افراد است و مقدار ثروت یا درآمد (I) افراد است. چون P_1=۱ است اثر آن در u_1 منعکس است. البته علامت ضرایب متغیر ایمان برای مخارج دنیوی و اخروی متفاوت است.

۳. الگوی تحلیلی

به صورتی که اشاره شد، در این جا درصدد انجام آزمون تجربی برای بررسی اثر چهار عامل بر روی رفتار اعطای قرض با سود و قرض‌الحسنه خانوارها هستیم. این چهار عامل عبارتند از سن افراد، درآمد خانوار، تحصیلات افراد و درجه ایمان مذهبی افراد (سرپرست خانوار). برای تحلیل این چهار عامل، مدلی را به صورت ذیل در نظر می‌گیریم:

$$Q=f\backslash(Eiman, Incom, Old, Edu)$$

که در آن، Q مقدار متغیر وابسته مدل می‌باشد. در این مدل یک بار متغیر وابسته پرداخت (اعطای) قرض الحسنه (وام بدون سود، بهره و ربا)، یک بار متغیر وابسته سپرده بانکی برای کسب سود یا خرید سهام یا اوراق مشارکت و یک بار نیز پرداخت وام با سود به سایر افراد بوده است. Eiman، درجه ایمان افراد برحسب یک شاخص طراحی شده در پژوهش دیگر (عزتی، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۴)، Incom مجموع درآمد سالانه خانوار فرد برحسب هزار ریال، Old سن افراد برحسب سال و Edu سطح تحصیلات افراد است. شکل تصریح شده مدل چنین است:

$$Qi=C\backslash+C\backslash Eiman+C\backslash Incom+C\backslash Old+C\backslash Edu$$

۴. داده‌ها

۴-۱. جامعه آماری

جامعه آماری انتخابی این تحقیق، افرادی هستند که در مشاغل غیردولتی در محدوده مرکزی شهر تهران شاغلند. این جامعه به‌علت کاهش انحراف پاسخ‌ها، ناشی از نگرانی در ارائه پاسخ به پرسش‌ها ـ به ویژه سنجش ایمان افراد ـ مدنظر قرار گرفته است.

۴-۲. نمونه

نمونه آماری این تحقیق، ۵۵۰ نفر از جامعه مورد بررسی بوده و برای انتخاب اعضای نمونه، از روش تصادفی خوشه‌ای استفاده شده است. به این‌صورت که پنج خیابان از خیابان‌های اصلی شهر به‌صورت تصادفی به عنوان خوشه‌های نمونه برگزیده شده‌اند و در هر خیابان با مراجعه به همه شاغلان، هر کدام حاضر شده است پرسشنامه را تکمیل کند، پرسشنامه به وی تحویل شده است. حدود ۱۰۰۰ پرسشنامه به ایشان تحویل شده

است که از این میان، حدود ۶۲۰ پرسشنامه از پرسشنامه‌ها بازگردانده شد که ۵۵۰ نمونه آن قابل استفاده شد. نتایج تحلیل تجربی به این افراد مربوط است.

۳-۴. تهیه مقیاس سنجش ایمان

یکی از ویژگی‌های این مقاله وارد کردن درجه ایمان به عنوان یک متغیر توضیح دهنده می‌باشد که نیاز به اشاره خاص دارد. زیرا مذهب، یکی از مباحث غیرکمی شمرده می‌شود که سنجش بسیاری از ویژگی‌های آن نزد افراد و جوامع با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو است از این رو، سنجش‌های مذهبی با چالش‌های گوناگونی مواجه بوده‌اند. در تلاش برای اندازه‌گیری این‌گونه امور غیرکمی، از مقیاس‌های مختلفی استفاده می‌شود. در بعضی موارد امکان کمی‌کردن این‌گونه ویژگی‌ها وجود دارد؛ اما در بعضی موارد ناگزیریم از مقیاس‌های کیفی استفاده کنیم. با این حال، تلاش‌های بسیاری برای تدوین مقیاس‌های سنجش مذهبی صورت گرفته است. به تبع این تلاش‌ها برای سنجش مذهبی، مقیاس‌های گوناگونی تدوین شده است.در اینجا از مقیاس تهیه شده و استفاده شده در یک تحقیق دیگر (عزتی، ۱۳۸۱) استفاده می‌کنیم. این مقیاس به استناد آیات قرآن و بر اساس ویژگی‌های یاد شده در قرآن برای مؤمن و ایمان طراحی و در تحقیقات دیگر روایی و پایایی آن آزمون و تأیید شده است. پرسش‌های این مقیاس در پرسشنامه این بررسی استفاده شده است. برای اطلاع بیشتر می‌توان به مراجع اصلی رجوع کرد (عزتی، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲و ۱۳۸۴).

۵. برآورد و تحلیل مدل‌ها

۵-۱. استفاده از پول برای کسب سود دنیوی

مدل اول برای بررسی عوامل تعیین‌کننده استفاده افراد از پول به صورت‌های مختلف برای کسب سود در نظر گرفته شده است که در شکل اولیه متغیر وابسته مجموع تعداد سرمایه‌گذاری‌های فرد در بورس، سپرده بانکی با هدف کسب سود، سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد مردم و پرداخت قرض با سود (بهره - ربا) به دیگران می‌باشد. متغیرهای توضیح‌دهنده نیز درجه ایمان، سن، درآمد و سطح تحصیلات فرد می‌باشد.

در مدل تخمین زده شده متغیر درآمد معنی‌دار نبود و با حذف آن ضرایب مدل به صورت ذیل تخمین زده شد:

$$QPQ = 1/107 - 0/005\ Eiman - 0/005\ Old + 0/044\ Edu$$

(α)	(0/00)	(0/00)	(0/17)	(0/02)
t	3/94	−3/46	-1/38	2/30

این نتایج نشان می‌دهد که این نوع استفاده از پول با درجه ایمان افراد رابطه منفی و کاملاً معنی‌دار دارد. همچنین این سرمایه‌گذاری‌ها با سن افراد نیز رابطه منفی دارند. در حالی که تعداد این سرمایه‌گذاری‌های تابعی مثبت از سطح تحصیلات افراد بوده است. در این مدل یک بار نیز مقدار (ارزش ریالی) این نوع سرمایه‌گذاری‌ها به عنوان متغیر وابسته وارد مدل شد و برآورد انجام شد. نتایج، رابطه معنی‌داری بین متغیرهای یاد شده با متغیر وابسته جدید نشان نداد. اما در این میان متغیر وابسته جدید رابطه مثبت و قوی با متغیر درآمد داشته است.

برای بررسی دقیق‌تر رفتار افراد برای اعطای قرض و استفاده از پول در جهت کسب سود، برای هر یک از اجزای متغیر وابسته، یک مدل مشابه با مدل اصلی در نظر گرفته شد و با تغییر متغیر وابسته، برآورد انجام شد. نتایج این برآوردها به صورت ذیل می‌باشد:

یک مدل تخمین زده شده به این صورت است که متغیر وابسته آن سرمایه‌گذاری‌های نزد بورس و بانک که طبق قوانین جاری مجاز می‌باشند در نظر گرفته شده است. در این مدل متغیر تعداد سپرده‌های بانکی برای کسب سود و تعداد سرمایه‌گذاری‌ها (خرید سهام) در بورس به عنوان متغیر وابسته و متغیرهای درجه ایمان، سن، درآمد و سطح تحصیلات متغیرهای توضیح‌دهنده بوده‌اند.

براساس نتایج تخمین این مدل ضریب درآمد معنی‌دار نیست، اما تعداد سرمایه‌گذاری‌های افراد در بورس و بانک برای کسب سود با درجه ایمان و سن افراد رابطه معنی‌دار منفی دارد. به این معنا که افرادی که درجه ایمان بیشتری دارند، سپرده‌های بانکی با نرخ سود ثابت و خرید سهام آن‌ها کمتر بوده است، به همین صورت افراد دارای سن بیشتر نیز از این نوع سرمایه‌گذاری‌ها کمتر داشته‌اند. همچنین افرادی که سطح تحصیلات بیشتری دارند سپرده‌های بانکی با نرخ سود ثابت و خرید سهام آن‌ها بیشتر بوده است. این مدل با وارد کردن درآمد نیز تخمین زده شده است که ضریب درآمد در مدل از معنی‌داری لازم برخوردار نبوده است.

QBBQ = 1/071 – 0/0046 Eiman – 0/0057 Old + 0/031 Edu				
(α)	(0/00)	(0/00)	(0/07)	(0/05)
t	4/54	-3/77	-1/84	1/96

برای این مدل یک بار نیز متغیر مبلغ سرمایه‌گذاری شده در بورس و بانک برای کسب سود برآورد شده است که متغیرهای مختلف آن از معنی‌دار زیادی برخوردار نبوده‌اند، اما در این مدل متغیر درآمد اثر معنی‌دار و مثبتی را بر متغیر وابسته نشان می‌دهد. نتایج یک تخمین ساده برای این مدل در پیوست شماره (۱) آمده است.در مدل دیگر مشابه متغیر وابسته تعداد وام های با سود پرداختی به افراد دیگر و سرمایه‌گذاری (پرداخت پول نقد) با سود ثابت نزد افراد دیگر بوده است که در این مدل با وارد کردن متغیرهای توضیح‌دهنده یاد شده تنها متغیر درجه ایمان با اثر منفی از معنی‌داری قابل قبول برخوردار بوده است. هنگامی‌که در این مدل مبلغ این نوع وام‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها را به عنوان متغیر وابسته وارد مدل کردیم نیز همین جواب اخذ شده است.

همچنین با وارد کردن پرداخت قرض با سود به دیگران به عنوان متغیر وابسته و همچنین به صورت مجزا سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران (در هر یک از مدل‌ها) نتایج مشابهی به دست آمد. به این صورت که تنها ضریب متغیر درجه ایمان از سطح معنی‌داری قابل قبولی برخوردار بوده است و سایر متغیرها در این مدل‌ها از معنی‌داری لازم برخوردار نشده‌اند. در ضمن شایان ذکر است در این مدل‌ها متغیر وابسته هم تعداد و هم مبلغ لحاظ شده که نتایج نزدیک به هم بوده است.

۲-۵. استفاده از پول برای اعطای قرض الحسنه

متغیر اصلی مورد بررسی این مقاله قرض‌الحسنه می‌باشد. برای بررسی عوامل مؤثر بر رفتار اعطای قرض بدون سود توسط افراد، متغیر تعداد قرض‌های پرداختی بدون سود و تعداد حساب‌های قرض‌الحسنه بانکی افراد را به عنوان متغیر وابسته و متغیرهای درجه ایمان، سن، درآمد و سطح تحصیلات افراد را به عنوان متغیرهای توضیح‌دهنده وارد مدل کرده و آن را برآورد کرده‌ایم. متغیرهای درآمد و سطح تحصیلات با وجود علامت مثبت دارای ضرایب معنی‌داری نبوده‌اند. با حذف این متغیرها، سطح معنی‌داری متغیرهای

درجه ایمان و سن افراد تغییر چندانی نکرده است و با حدود ۷۵٪ اطمینان قابل پذیرش بوده‌اند. اثر این دو متغیر بر روی دفعات پرداختی قرض‌الحسنه مثبت بوده است. نتایج این مدل چنین بوده است:

QHQ = -0/563 + 0/0055 Eiman + 0/0126 Old			
(α)	(0/50)	(0/۲۲)	(0/۲۶)
t	– 0/67	1/22	1/12

با وارد کردن متغیر ارزش قرض‌های بدون سود (قرض‌الحسنه) پرداختی و سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی ضرایب متغیرهای توضیح‌دهنده درجه ایمان، سن و درآمد افراد در حد محدودی معنی‌دار بوده است. اثر این متغیرها بر مقدار قرض‌الحسنه پرداختی افراد مثبت بوده است. نتایج این مدل به صورت ذیل است:

QHC = – 5224/6 + 26/96 Eiman + 66/26 Old + 0/021 Incom				
(α)	(۰/۲۶)	(۰/۲۶)	(۰/۳۱)	(۰/۱۴)
t	-۱/۱۳	۱/۱۲	۱/۰۱	۱/۴۹

با حذف متغیر سن و عرض از مبدأ در مدل، نتایج به صورت ذیل کامل شده است.

QHC = 12/19 Eiman – 0/021 Incom		
(α)	(۰/۰۵)	(۰/۱۲)
t	۱/۹۹	۱/۵۷

بر این اساس درجه ایمان افراد عامل مؤثری در تعیین مقدار قرض‌الحسنه پرداختی افراد است. درآمد افراد نیز اثر مثبتی بر مقدار قرض‌الحسنه پرداختی آن‌ها دارد.

در کنار برآورد این مدل، مدل‌های مشابهی با تغییر متغیر وابسته به تفکیک برای سپرده قرض‌الحسنه بانکی و قرض بدون سود (قرض‌الحسنه) به دیگران نیز تخمین زده شده است. نتیجه برآورد برای مدل تعداد قرض‌الحسنه بانکی چنین بوده است.

QHBQ = 0/0019 Eiman – 0/0051 Old + 0/034 Edu			
(α)	(۰/۰۱)	(۰/۱۰)	(۰/۰۴)
t	۲/۴۸	–۱/۶۶	۰/۰۲

که بر اساس آن تعداد سپرده‌گذاری‌های قرض‌الحسنه بانکی افراد تابعی مثبت از درجه ایمان، تابعی منفی از سن و تابعی مثبت از تحصیلات آن‌ها بوده است.

نتیجه برآورد برای مبلغ سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی نیز چنین بوده است:

QHBC = 14/83 Eiman + 0/011 Incom – 379/9 Edu

(α)	(۰/۰۲)	(۰/۱۹)	(۰/۰۶)
t	۲/۲۶	۱/۳۰	۱/۹۱

که این برآورد نیز نشان می‌دهد مبلغ سپرده‌گذاری‌های قرض‌الحسنه افراد تابعی مثبت از درجه ایمان، تابعی مثبت از درآمد و تابعی منفی از سطح تحصیلات افراد بوده است.

نتیجه برآورد تابع قرض‌الحسنه پرداختی به دیگران (مردم) برای دو حالت متغیر وابسته تعداد و مبلغ به صورت ذیل بوده است.

QHPQ = – 0/807 + 0/0041 Eiman + 0/176 Old

(α)	(۰/۲۷)	(۰/۲۹)	(۰/۰۸)
t	-۱/۱	۱/۰۵	۱/۷۶

QHPC = – 6916/1 + 19/47 Eiman + 77/24 Old + 0/11 Incom + 374/6 Edu

(α)	(۰/۰۷)	(۰/۲۹)	(۰/۱۳)	(۰/۳۱)	(۰/۱۷)
t	-۱/۸۲	۱/۰۴	۱/۵۲	۱/۰۱	۱/۳۶

چنانچه مشاهده می‌شود ضرایب این دو مدل با مباحث نظری انطباق بیشتری دارد. علامت ضرایب مدل قرض‌الحسنه بانکی در زمینه تعداد سپرده‌ها، برای سن و در باره مبلغ سپرده‌ها برای تحصیلات، خلاف مباحث نظری به دست آمده است. می‌توان علت این امر را خارج شدن ماهیت سپرده‌های قرض‌الحسنه از شرایط واقعی قرض‌الحسنه دانست. توضیح داده می‌شود. برای مشاهده دقیق‌تر روابط بین متغیرهای مختلف استفاده شده در این مطالعه، ضرایب همبستگی بین متغیرهای مختلف به صورت دو به دو برآورد شده و در جدول پیوست نشان داده شده است.

۶. تفسیر و نتیجه

چنانچه مشاهده می‌شود حاصل برآوردهای انجام شده نشان می‌دهد استفاده از پول

برای کسب سود دنیوی (به صورت‌های مختلف) به شدت با درجه ایمان افراد رابطه منفی دارد. در همین حال استفاده از پول برای پرداخت قرض‌الحسنه و پاداش اخروی (به صورت‌های مختلف) با درجه ایمان افراد رابطه مثبت دارد. لذا متغیر وارد شده به عنوان درجه ایمان از توضیح‌دهندگی خوبی در این زمینه برخوردار است، به ویژه این‌که این متغیر برای انواع بهره‌برداری از پول با هدف کسب سود دنیوی و انواع پرداخت قرض‌الحسنه نیز مطابق بحث نظری، معنی‌دار بوده است.

متغیر سن افراد نیز حالت مشابهی داشته است. با افزایش سن، استفاده از پول برای کسب سود دنیوی کاهش و برای اعطای قرض‌الحسنه افزایش یافته است. هنگامی‌که سن افراد افزایش می‌یابد از یک طرف، توجه آن‌ها به آخرت افزایش می‌یابد و در نتیجه تمایل بیشتری برای هدف‌گذاری آخرت به جای دنیا دارند و از طرف دیگر، با افزایش سن، نیازهای فردی بیشتری برطرف شده و افراد، زندگی تثبیت شده‌تری دارند، لذا امکان پرداخت‌های عام‌المنفعه آنها افزایش می‌یابد، در نتیجه می‌توان انتظار داشت پرداخت قرض‌الحسنه آنها افزایش بیابد و نیاز به کسب سود دنیوی آنها کاهش بیابد.

البته توجه به این نکته نیز حایز اهمیت است که ضریب سن در یکی از مدل‌های برآورد شده برای قرض‌الحسنه بانکی منفی و خلاف بحث نظری و برای دیگری غیرمعنی‌دار شده است. این نتیجه می‌تواند ناشی از آن باشد که ماهیت سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی در ایران بیشتر شبیه به نوعی بخت‌آزمایی و سپرده‌گذاری به امید برنده شدن جایزه می‌باشد و بخت‌آزمایی و امید به برنده شدن نزد افراد جوان‌تر بیشتر جذابیت دارد. شاهد و مؤید دیگر تغییر ماهیت سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی نیز افزایش شدید این سپرده‌ها هنگام تبلیغ اعطای جایزه و نزدیک شدن به موعد قرعه‌کشی می‌باشد.

متغیر سطح تحصیلات افراد نیز در دو مدل اصلی استفاده از پول برای کسب سود دنیوی و استفاده از پول برای اعطای قرض‌الحسنه مثبت بوده است. این امر ناشی از آن است که با افزایش دانش و فرهنگ افراد ـ که ملاک آن می‌تواند تحصیلات باشد از یک طرف، فرهنگ مشارکت عمومی‌نزد آنان افزایش می‌یابد و تمایل بیشتری به مشارکت در امور مختلف پیدا می‌کنند و از طرف دیگر، حسابگری افراد و توان محاسبات آنها بیشتر می‌شود، لذا از راکد گذاشتن پول‌های خود امتناع می‌کنند و متناسب با باورها و شرایط دیگر خود، از پول برای کسب سود دنیوی یا پاداش اخروی استفاده بیشتری خواهند کرد.

در مدل مبلغ سپرده قرض‌الحسنه بانکی نیز این ضریب منفی و خلاف انتظار بوده است که می‌توان علت آن را تغییر ماهیت این سپرده‌ها به نوعی بخت‌آزمایی دانست. زیرا افراد دارای فرهنگ بالاتر کمتر جذب بخت‌آزمایی می‌شوند و با افزایش توان محاسبه چنانچه درصدد کسب سود دنیوی باشند از راه‌های مطمئن‌تر برای این کسب استفاده می‌کنند و چنانچه در پی کسب پاداش اخروی باشند نیز توان یافتن راه‌های بهتر را دارند. اینکه ضریب متغیر سطح تحصیلات در مدل تعداد سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی مثبت و در مدل مبلغ سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی منفی است نیز می‌تواند ناشی از این حسابگری باشد.

متغیر درآمد متغیری بوده است که در بیشتر مدل‌ها از معنی‌داری لازم برخوردار نبوده است و تنها در مدلهای مبلغ قرض‌الحسنه پرداختی به افراد دیگر و مبلغ سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی (نه در تعداد حساب های سپرده قرض‌الحسنه و تعداد اعطای قرض‌الحسنه به مردم) مثبت و معنی‌دار بوده است. از یک طرف در رابطه با سپرده‌های قرض‌الحسنه می‌توان گفت افرادی که درآمد بیشتری دارند کمتر به بخت و اقبال امید می‌بندد و در بانک‌ها و شعب مختلف سپرده‌گذاری می‌کنند و از طرف دیگر مبالغ اعطایی آنها بابت قرض‌الحسنه و موجودی حساب‌های آنها به تناسب درآمدشان بیشتر است.

در مدل استفاده از پول برای کسب سود نیز می‌توان معنی‌دار نبودن ضریب این متغیر را ناشی از آن دانست که افراد کم درآمد به علت شدت احتیاج به سمت استفاده از پول برای کسب سود دنیوی می‌روند و برای افراد با درآمد بیشتر نیز به علت برخورداری از درآمد (و در نتیجه ثروت) بیشتر، امکان بهره‌مندی از این شرایط بیشتر می‌شود. در نتیجه رابطه درآمد با این متغیر در برآوردها معنی‌دار نبوده است.

با این شرایط می‌توان گفت بین استفاده از پول برای کسب سود دنیوی یا به جای آن استفاده از پول برای اعطای قرض‌الحسنه (و کسب پاداش اخروی) با متغیرهای یاد شده رابطه معنی‌دار وجود دارد و در رابطه با متغیرهای ایمان و سن این دو عمل جانشین هستند.

و توصیه سیاستی اینکه:

۱. با توجه به عملکرد بانک‌ها در زمینه قرض‌الحسنه، این حساب‌ها از ماهیت خود خارج شده‌اند و باید در عملکرد بانک‌ها تجدیدنظر شود و راه اسلامی‌تری برای جذب وجوه در پیش بگیرند.

۲. با توجه به اینکه بسیاری از افراد نمی‌خواهند وجوه آنها در راهی غیر از قرض‌الحسنه صرف شود و به همین علت وجوه خود را در خارج از نظام بانکی به امور قرض‌الحسنه اختصاص می‌دهند، می‌توان با گسترش و سازمان‌دهی صندوق‌های قرض‌الحسنه خارج از شبکه بانکی راه را برای این امر خیر بسیط‌تر کرد.

۳. می‌توان با تقویت و گسترش ایمان افراد به راحتی از توان توانمندان برای رفع نیاز نیازمندان استفاده کرد و این امر را در جامعه نهادینه کرد.

پی‌نوشت:

۱- M. A. Mannan

۲- B. Bendjilali

۳- برای توضیح رجوع شود به: عزتی، ۱۳۸۴.

منابع فارسی:

- ابراهیمی، محمدحسین (۱۳۷۱) قرض‌الحسنه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- اسلامی، زهرا (۱۳۷۵) بررسی عملکرد سیستم بانکی و صندوق‌های قرض‌الحسنه در خصوص سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و تسهیلات اعطایی قرض‌الحسنه ۷۳-۱۳۶۸، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم بانکداری، مؤسسه عالی بانکداری ایران.
- حبیبیان نقیبی، مجید (۱۳۸۲) قرض الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارائی.
- حبیبیان نقیبی، مجید (۱۳۸۳) قرض‌الحسنه: نگرشی تفسیری روایی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صص ۱۱۳۴.
- حسن‌زاده، علی، و کاظمی، مهین دخت (۱۳۸۳) صندوق‌های قرض‌الحسنه: ارزیابی کارکرد در بازار پول و اعتبار کشور، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صص ۷۵-۵۷.
- طیبی، کمیل (۱۳۸۳) بررسی تحولات صندوق‌های قرض‌الحسنه استان اصفهان، مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری.
- عرب مازار، عباس (۱۳۸۵) اندیشه و جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران، فصلنامه اقتصاد اسلامی شماره ۲۲، تابستان ۱۳۸۵.
- عزتی، مرتضی (۱۳۸۱) تبیین نظریه رفتار مصرف‌کننده مسلمان، پایان‌نامه دکتری اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
- عزتی، مرتضی (۱۳۸۲) نظریه اسلامی رفتار مصرف‌کننده، تهران: مرکز پژوهش‌های اقتصاد.
- عزتی، مرتضی (۱۳۸۴) تخمین تابع مخارج مذهبی (مخارج در راه خدا) مسلمان، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۸۴.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۸۳) طرحی برای ساماندهی صندوق‌های قرض‌الحسنه، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صص ۵۶-۳۵.

منابع انگلیسی:

- Bendjilali, Boualem (1995) On the demand for consumer credit: An Islamic setting, Islamic Development Bank.
- Toutounchian, Iraj (1977) Consumer durables investment and financial cooperatives in the Islamic framework, ph. D. thesis.
- Mannan, Mohammad A. (1970) Consumption loan in Islam, The Islamic Review and Arab Affairs, 58.

جدول پیوست:

ردیف	دو متغیر	ضریب همبستگی	sig
۱	INCOM , EIMAN ایمان و درآمد	-۰/۱۴۴	۰/۰۰۱
۲	OLD , EIMAN ایمان و سن	-۰/۰۶۶	۰/۱۲
۳	QPQ,EIMAN ایمان و تعدادقرض‌های باسودوسرمایه‌گذاری	-۰/۱۶۸	۰/۰۰۰
۴	QPC,EIMAN ایمان ومبلغ قرض‌های باسودو سرمایه‌گذاری	-۰/۰۱۶	۰/۷۳
۵	QHQ , EIMAN ایمان و تعداد قرض‌الحسنه	۰/۰۶	۰/۲۰
۶	QHC , EIMAN ایمان و مبلغ قرض‌الحسنه	۰/۰۴	۰/۵۰
۷	QCPC , EIMAN ایمان ومبلغ قرض با سود ثابت به افراد	۰/۰۳	۰/۵۰
۸	INCOM , OLD سن و درآمد	-۰/۱۲	۰/۰۲
۹	QPQ , OLD سن و تعداد قرض با سود	-۰/۰۶	۰/۲۰
۱۰	QPC , OLD سن و مبلغ قرض با سود	-۰/۰۶۴	۰/۱۲
۱۱	QHQ , OLD سن و تعداد قرض‌الحسنه	۰/۰۵	۰/۲۵
۱۲	QHC , OLD سن و مبلغ قرض‌الحسنه	-۰/۰۸۷	۰/۰۵
۱۳	QCPQ , OLD سن و تعهدقرض با سود ثابت به افراد	-۰/۰۳۲	۰/۴۹
۱۴	QPQ, INCOM درآمدوتعدادقرض با سودو سرمایه‌گذاری	-۰/۰۱۲	۰/۸۲
۱۵	QPC, INCOM درآمدومبلغ قرض با سود و سرمایه‌گذاری	-۰/۱۶۵	۰/۰۲
۱۶	QHQ , INCOM درآمد و تعدادقرض‌الحسنه	-۰/۰۳۵	۰/۲۹
۱۷	QHC , INCOM درآمد ومبلغ قرض‌الحسنه	-۰/۰۳۷	۰/۲۶
۱۸	QPPQ , EIMAN ایمان و تعداد قرض باسود ثابت به افراد	-۰/۱۶۸	۰/۰۰
۱۹	QPPC , EIMAN ایمان و مبلغ قرض باسود ثابت به افراد	-۰/۰۸۲	۰/۰۷
۲۰	QHPQ , EIMAN ایمان و تعدادقرض‌الحسنه به افراد	-۰/۰۶۲	۰/۱۸
۲۱	QHPC , EIMAN ایمان و مبلغ قرض‌الحسنه به افراد	-۰/۰۵۲	۰/۲۲
۲۲	QHBC , EIMAN ایمان و مبلغ قرض‌الحسنهٔ بانکی	-۰/۰۹۸	۰/۳۷
۲۳	QHBQ , EIMAN ایمان و تعداد قرض‌الحسنه بانکی	-۰/۰۹۷	۰/۳۳

ردیف	دو متغیر	ضریب	sig
۱	ICPPC , BorSBQ	۰/۱۴۶	۰/۰۰
۲	QPPC , BorSBQ	-۰/۰۶	۰/۱۷
۳	QHBQ , BorSBQ	۰/۱۴۲	۰/۰۰
۴	QHPC , BorSBQ	-۰/۰۶۶	۰/۱۲
۵	QPPC , ICPPC	۰/۱۶۲	۰/۰۰
۶	QHBQ , QHPQ	۰/۳۲۵	۰/۰۰
۷	QHBC , QHPQ	۰/۱۵۱	۰/۰۰
۸	QHBQ , QHPC	۰/۱۲۱	۰/۰۰
۹	QHBC , QHPC	۰/۰۴	۰/۰۰